

S. Beata Raszczyk MChR*

GENEZA PSYCHOLOGII JAKO NAUKI W KONCEPCJACH GRECKICH FILOZOFÓW

THE GENESIS OF PSYCHOLOGY AS A SCIENCE IN THE CONCEPTS OF THE GREEK PHILOSOPHERS

Abstract: Modern psychology as a science often loses its roots. The above study analyzes the genesis and shows the evolutionary progress of the main object, which is the human soul. It was originally believed to be the seat of all mental processes. A review of individual periods of ancient philosophy clearly shows how knowledge about the states characterizing humans gradually developed. Each representative of Greek philosophy contributes to the general knowledge of behavior, the operation and functioning of purely human phenomena such as consciousness, self-psychology, immortality of the soul. Today's psychology has adopted them to better understand people and provide adequate help.

Keywords: soul, genesis, philosophy, psychology, Greek classics, mental processes.

Psychologia jest dziedziną bardzo nowoczesną, ma jednak za sobą długą historię, a znajomość tej ostatniej pozwala zrozumieć miejsce psychologii w systemie wiedzy, jej kontrowersje teoretyczne, ewolucję metod oraz społeczną i polityczną rolę¹. Od momentu zaistnienia człowieka snuto rozważania nad ludzką duszą, nad własnym życiem, nad jego naturą i przeznaczeniem, wnukano we własne przeżycia psychiczne i zastanawiano się nad ich przedmiotowością i przydatnością dla celów życiowych. Nie wiemy dokładnie, od kiedy człowiek nazywał życie psychiczne duszą. Egipcjanie oznaczali duszę mianem *ka* i *ba*, Hindusi – *asu* i *manas*, Grecy – *psyche*, a Rzymianie – *anima* i *animus*. W sztuce przedstawiano duszę w postaci ptaka, oddechu, cienia lub ognia. Ta symbolika zewnętrzna mówi o istnieniu

* S. Beata Raszczyk MChR – Zgromadzenie Misjonarek Chrystusa Króla dla Polonii Zagranicznej; doktor (psychologia); psychoterapeuta; Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, ORCID: 0009-0008-6731-5441; e-mail: be.raszczyk@gmail.com.

¹ Por. S.A. Rathus, *Psychologia współczesna. Lepiej, więcej, przystępniej*, Gdańsk 2004, s. 49.

stałych, obiegowych, uznawanych przez ogół poglądów na naturę życia psychicznego, które zazwyczaj były wplatane w mity i wierzenia religijne. Prawdopodobnie poszczególne grupy etniczne miały na ten temat własne wierzenia i poglądy, podobnie jak posiadali je starożytni Chińczycy, Hindusi, Persowie i Egipcjanie. Taką psychologię stworzyli również starożytni Grecy i przekazali ją innym narodom europejskim. Psychologia europejska, podobnie jak filozofia starożytna – to psychologia grecka. Oddziaływanie myśli greckiej trwało przez średniowiecze i czasy nowożytne, oczywiście przy zachowaniu właściwych proporcji w tego rodzaju procesach kulturowych².

Z punktu widzenia etymologii psychologia jest nauką o duszy ludzkiej (gr. *psyche* – dusza, *logos* – nauka). Sama nie wypracowuje pojęcia duszy, ale przejmując je od filozofów; psychologia jako „nauka o duszy” wywodzi się z filozofii. Nic jednak nie wskazuje na to, by któryś ze starożytnych filozofów greckich wyraził to pojęcie w swoich pismach. Nie występuje ono nawet w traktacie *O duszy* (*Peri psyches*) ojca psychologii – Arystotelesa (384-322 przed Chr.), który uchodzi za pierwszy w dziejach systematyczny wykład psychologii³. W dziejach myśli europejskiej pojawiło się ono dopiero w 1590 r.; posłużył się nim w tytule swojej rozprawy niemiecki filozof i logik z Marburga Rodolphus Goclenius (Rudolf Goeckel)⁴.

Dzisiaj psychologia w znaczeniu «nauka o duszy» jest już anachronizmem, nie odzwierciedla przedmiotu badań o duszy. Nawet słowo «dusza» zniknęło z obecnego słownictwa psychologicznego, by ustąpić miejsca takim wyrazom jak «psychika», «świadomość», «osobowość» czy «ja»⁵. Z czasem zaczęto zwracać uwagę na wymiar fizyczny człowieka, co znalazło swój wyraz w kierunkach biologizujących, jak behawioryzm i psychoanaliza. Aktualnie przedmiotem analiz jest zachowanie typowo ludzkie, świadome i wypływające z własnej decyzji, o czym traktują psychologia egzystencjalna, zwana humanistyczną, czy psychologia poznawcza – decyzji.

² Por. J. Pastuszka, *Historia psychologii*, Lublin 1971, s. 7.

³ Por. R. Stachowski, *Historia współczesnej myśli psychologicznej. Od Wundta do czasów najnowszych*, Warszawa 2000, s. 17-18.

⁴ W tłumaczeniu na polski tytuł dzieła Gocleniusa brzmi: *Psychologia, czyli o doskonałości człowieka, o duszy, a przede wszystkim o jej pochodzeniu...* R. Stachowski, *Historia współczesnej myśli psychologicznej*, s. 14-15.

⁵ Por. tamże, s. 17-18. Co takiego wydarzyło się w dziejach myśli psychologicznej, że dusza nie tylko przestała być przedmiotem zainteresowania współczesnych nauk empirycznych? Na to pytanie próbuje odpowiedzieć B. Dobroczyński, *Szlachetny banita na wygnaniu. Czy jest miejsce dla duszy w psychologii?* „Znak” 61:2009, nr 1 (644), s. 10-18. Z kolei A. Nadbrzeżny, *O duszy wczoraj i dziś. Panorama wybranych poglądów filozoficznych i teologicznych*, „Verbum Vitae” 2022, nr 3 (40), s. 581-582, zauważa, iż w ramach posoborowej odnowy teologii katolickiej pojawiły się propozycje, aby nazwę «dusza ludzka» zastąpić terminami bardziej współczesnymi, jak jaźń, podmiotowość, rdzeń tożsamości, samoświadomość, osobowość, umysł. Kongregacja Nauki Wiary (1979) oceniła ten pomysł negatywnie i przypominała, że Kościół także po śmierci przyjmuje istnienie i życie elementu duchowego, obdarzonego świadomością i wolą.

Podjęte studium koncentruje uwagę na koncepcji duszy istniejącej w różnych kręgach kulturowych starożytności, np. w Mezopotamii czy Egipcie, ale ich nie rozwija⁶. Zamierza natomiast prześledzić rozumienie duszy u niektórych przedstawicieli filozofii greckiej. Założonym celem jest zrozumienie duszy ludzkiej i jej roli głównie w początkach nauki psychologii, jako dziedziny naukowej, i dojrzewaniu człowieka w wymiarze psychiczno-duchowym. Prezentowany przedmiot nie ma charakteru polemicznego, a jedynie pogładowy.

1. DUSZA LUDZKA W STAROŻYTNEJ FILOZOFII GRECKIEJ

Pierwsze koncepcje duszy pojawiły się w środowisku greckich wierzeń przedorfickich i orfickich (ok. VII w. przed Chr.)⁷. Wierzenia zakładały istnienie nieba, a w nim różne elementy, jak rodzina bogów, raj wiecznych rozkoszy, dusze ludzkie czy idee. W niebie dusza ludzka była karana za popełnione winy powtarzającym się, wielokrotnym zsyłaniem na ziemię i wcielaniem się w konkretne ciała materialne. Orficy wierzyli w wędrówkę duszy po śmierci (metempsychozę, reinkarnację); przyjmowali istnienie „koła narodzin”, sądzili, że dusza może odpokutować swe winy, stale odradzając się przez ascezę w ciele człowieka, zwierzęcia, rośliny, a nawet minerału. Po odbyciu kary wracała do nieba, swego kosmicznego miejsca przeznaczenia. Według dualistycznej antropologii orfickiej człowiek stanowi połączenie dwóch pierwiastków: duchowego i cielesnego. Stąd orficy stworzyli pogląd o nieśmiertelnej duszy ludzkiej i śmiertelnym ciele. Właściwym miejscem duszy są niebiosy, ciało natomiast – źródło zła – jest jej więzieniem (grobem), z którego może się uwalniać przez ascezę, dobre uczynki bądź oczyszczające rytuały. Przychodzi ona z kosmosu (nieba) i do niego wraca, a podczas snu błąka się w pre-stworzach. Dusza ludzka pobudza do działania ludzką siłę (*tymos*), dzięki której pożąda, kocha, nienawidzi i walczy, oraz rozum (*nus*), dzięki któremu poznaje⁸.

2. OKRES PRZEDSOKRATEJSKI

W pierwszym okresie rozwoju, zwanym przedsokratejskim (VI-V w. przed Chr.), filozofia rozwijała się nie w macierzystej ziemi greckiej, lecz w koloniach jońskich

⁶ Rozwinięcia tego tematu podjął się np. P. Ćwikliński, *Problem zaistnienia duszy ludzkiej w świetle historycznych uwarunkowań egzystencjalnej jedności bytu*, Wrocław 2013, s. 19-40.

⁷ Punktem odniesienia greckich wierzeń jest Orfeusz, legendarny pieśniarz, i związany z nim ruch religijny o charakterze mistycznym i misteryjnym. Por. A.Z. Zmorzanka, *Orfeusz* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 14, red. E. Gigilewicz [i in.], Lublin 2010, kol. 752; Taż. *Orfizm* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 7, red. A. Maryniarczyk [i in.], Lublin 2006, s. 843-847.

⁸ Por. M. Krąpiec, *Dusza ludzka* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1985, kol. 378-379; A. Nadbrzeżny, *O duszy wczoraj i dziś*, s. 583-584; por. także P. Ćwikliński, *Problem zaistnienia duszy*, s. 44-46.

na wybrzeżach Azji Mniejszej. Zakres filozofii był jeszcze ograniczony. Była to filozofia prawie wyłącznie kosmologiczna, zajmująca się kosmosem, zewnętrzną przyrodą; inne zagadnienia, w tym psychologiczne, miały znaczenie jedynie uboczne⁹. W rozwoju myśli tego okresu o duszy zostaną uwzględnieni czterej filozofowie: Tales, Anaksymander, Anaksymenes i Heraklit.

2.1. TALES

Przedmiotem dociekań Talesa z Miletu (ok. 624-547)¹⁰ były zagadnienia kosmologiczne (przyroda): pochodzenie świata i to, co jest jego tworzywem, materią pierwotną. Jak jego poprzednicy, nie znał terminu «materia», którym posługiwali się późniejsi Grecy. Nie rozumiał materii jako masy bezwładnej, wymagającej działania siły z zewnątrz, aby została wprawiona w ruch; rozróżnienie materii i siły poruszającej było mu nieznane. Sądził, że zdolność poruszania się materii jest jej własnością zasadniczą. Pojmował ją animistycznie jako objaw życia i duszy¹¹.

Na podstawie obserwacji zjawisk zachodzących w świecie filozof stwierdził, że woda, a nie inny rodzaj materii, była początkiem (zasadą) wszystkich istniejących rzeczy. To była jego teza naczelna. Choć termin «zasada» (*arché*) z pewnością nie pochodzi od Talesa, a prawdopodobnie od jego ucznia, Anaksymandra, to jednak lepiej aniżeli jakikolwiek inny wyraża myśl, że woda jest początkiem wszystkiego¹².

Tales [...] powiada, że [...] naturą jest woda. (Dlatego twierdził, że Ziemia unosi się na wodzie). Ten swój pogląd o wodzie jako naturze opierał on prawdopodobnie na tym spostrzeżeniu, że pokarm, jakim żywią się wszelkie jęstwa, jest wilgotny i że z wilgotnego powstaje samo ciepło i dzięki niemu żyje. (A zasadą każdej powstającej rzeczy jest to, z czego ona powstaje). Na tej zatem podstawie powziął on taką myśl. Poza tym zaś sądził tak dlatego, że wszelkie nasienie jest z natury wilgotne, a woda jest zasadą natury rzeczy wilgotnych¹³.

⁹ Więcej wiadomości na temat charakterystyki tego okresu, ośrodków filozofii i stanowiska filozoficznych dostarcza W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, Warszawa 2009²², s. 22-23.

¹⁰ Niewiele zachowało się informacji o Talesie, a te, które są, uchodzą za dość niepewne. Pochodził z Miletu, głównego ośrodka kultury Grecji. Zalicza się go do siedmiu „mędrców greckich”; był filozofem, inżynierem, matematykiem, astronomem, kupcem, podróżnikiem. Jego szerszy biogram przedstawiają np. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1: *Od początku do Sokratesa*, przekł. E.I. Zieliński, Lublin 2000, s. 75-76, przypis 1; T. Tomasik, *Filozofia przedsokratejska* [w:] M. Kuziak, S. Repczński, D. Sikorski, T. Sucharski, T. Tomasik, *Słownik myśli filozoficznej*, Warszawa – Bielsko-Biała 2011, s. 17; M. Wesoły, *Tales z Miletu* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 9, red. A. Maryniarczyk [i in.], Lublin 2008, s. 355-357.

¹¹ Por. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, s. 25-26.

¹² G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, s. 76-77.

¹³ Arystoteles, *Metafizyka*, A3, 983b 20-27, t. 1, tł. T. Żeleźnik, opr. M.A. Krąpiec, A. Maryniarczyk, wprow. M.A. Krąpiec, Lublin 1996, s. 21-22. W innych wydaniach *Metafizyki* «naturę»

Tales szukał początku przyrody (zasady) i znalazł go w wodzie. Nie ma tu przedstawień zaczerpniętych z wyobraźni, projekcji fantastyczno-poetyckich, lecz dokonało się już zdecydowane przejście od mitu do logosu – nauki filozoficznej¹⁴. Choć przyroda była dla niego jeszcze pełna bogów¹⁵ (może na skutek dostrzeżenia i przeczucia magnetycznej siły powodującej ruch), to jednak już nie plejada bóstw miała tłumaczyć zjawiska, ale woda – zasadniczy czynnik kosmosu. Wszystko inne jawiło mu się zmienne, niekonieczne, nietrwałe: jedynie woda była czynnikiem trwałym i uzasadniającym rzeczywistość¹⁶. Woda występuje w trzech stanach: lód, woda ciekła, para wodna. W niej dopatrywał się życia. Gdzie pojawia się woda, wszystko się ożywia, zarówno świat zwierząt, jak i roślin. Absencja tego żywiołu sprowadza śmierć, przyroda wysycha, zwierzęta zamierają, również człowiek nie potrafi żyć bez tego składnika. Woda obejmuje wszystko, co żywe, żyje wilgocią, martwe wysycha, zarodki wszystkiego są mokre, a pokarm soczysty, także ciepło powstaje z wilgoci. Ziemia spoczywa na wodzie, unosi się na niewyobrażalnie rozległym obszarze wodnym¹⁷.

Tales wyrażał przekonanie, że cały świat, każdy z jego elementów, posiada duszę – siłę poruszającą. Przyjmował wprawdzie, że woda jest zasadą wszystkich rzeczy, nie powiedział jednak, że dusza jest wodą¹⁸. Uważał, że poprzez wodę przejawia się dusza świata i boska nieograniczona siła; wilgoć była rozumiana jako boska zasada życia¹⁹. Dusza jest czymś, co się porusza, jest w ciągłym ruchu i podlega nieustannym zmianom, wprawia w ruch nawet ciała nieożywione. Gdzie jest ruch, tam jest dusza²⁰. Dowodem na to, że wszystko w świecie jest ożywione, jest magnes i bursztyn²¹; magnes wytwarza pole magnetyczne, ma siłę przyciągania żelaza, a pocierany bursztyn elektryzuje się i przyciąga drobne, lekkie ciała.

tłumaczy się jako «zasada», np. G. Reale, *Historia filozofii*, t. 1, s. 77, przypis 8. Prawdopodobnie w filozofii Anaksymandra słowo «natura» oznacza «przyrodę», to, co od początku było, jest i będzie. Por. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, s. 27.

¹⁴ Por. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, s. 78.

¹⁵ „Nie brak takich, co twierdzą, że dusza jest zmieszana ze wszechświatem. Dla tej to może racji Tales utrzymywał, że wszystko jest pełne bogów”. Arystoteles, *O duszy*, <<http://www.zrodla.historyczne.prv.pl/>> [dostęp 4.01.2024]; por. G. Reale, *Historia filozofii*, t. 1, s. 78.

¹⁶ Por. M.A. Krąpiec, *Wprowadzenie do „Metafizyki” Arystotelesa* [w:] Arystoteles, *Metafizyka*, s. XVI.

¹⁷ Por. R. Legutko, *Tales z Miletu o wodzie*, „Peitho. Examina Antiqua” 2017, nr 1 (8), s. 81-89; A. Przybysławski, *Tales i początki myśli europejskiej*, Kraków 2016, s. 69-100.

¹⁸ Por. Arystoteles, *O duszy*, przypis 89.

¹⁹ Por. J. Picewicz, *Teologiczna interpretacja pojęcia «arché» u wczesnych filozofów greckich: w kręgu teologii milezyjskich filozofów przyrody*, „Filozofia Chrześcijańska” 2020, t. 17, s. 170.

²⁰ Por. J. Pastuszka, *Historia psychologii*, s. 13.

²¹ Por. A. Przybysławski, *Tales*, s. 104.

Także Tales, jak widać z tego, co nam tradycja przekazała, zdaje się sądzić, że dusza jest siłą poruszającą, bowiem powiedział, że magnes posiada duszę, ponieważ porusza żelazo²².

Takie zjawisko wzbudzało u filozofa podziw i zachwyt. Rodziło przekonanie, że dusza jest siłą życia i poruszania materii, w tym również człowieka, którego materia jest subtelniejsza od cielesnej. Nieoddzielanie materii od siły, życia, duszy, było charakterystyczne dla Talesa i pierwszej grupy filozofów jońskich, zwanych „hilozoistami”. Hilozoizm – to koncepcja materii ożywionej, zdolnej do ruchu i przemian²³.

Zasługą Talesa z Miletu było zainicjowanie myślenia filozoficznego, próba wytłumaczenia zjawisk zachodzących w przyrodzie bez odwoływania się do mitologii. Postawił on pytanie o prapoczątek i tworzywo świata, o duszę i życie materii, do których będą nawiązywać kolejni filozofowie przyrody²⁴.

2.2. ANAKSYMANDER

Anaksymander z Miletu (ok. 610-546), uczeń i kontynuator myśli Talesa, też postawił pytanie o początek świata. Jako pierwszy posłużył się terminem *arché* (prapoczątek, prazasada, pratorczywo). Doszedł do wniosku, że podstawowym czynnikiem natury, z którego się wszystko wyłoniło, jest bezkres (*ápeiron*), coś nieskończone i niepojęte dla rozumu ludzkiego²⁵. U Talesa był żywioł – woda, a u niego bezkres, coś, co jest boskie, wieczne, bezgraniczne, nieokreślone ilościowo ani jakościowo. Było to zarazem jakieś tworzywo nieodróżniane, jednorodne, w którym znajdowały się doskonale wymieszane ze sobą elementy²⁶.

Anaksymander, syn Praksjadesa, Milezyjczyk, następca i uczeń Talesa, za zasadę i pierwiastek tego, co istnieje, uważał «to, co nieokreślone» i pierwszy wprowadził tę nazwę najwyższej zasady. Twierdzi on, że nie jest nią ani woda,

²² Arystoteles, *O duszy*, przypis 82. Stagiryta odwołuje się do tradycji, bo Tales albo nic nie napisał, albo to, co napisał, nie przetrwało do jego czasów.

²³ Por. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, s. 26; J. Pastuszka, *Historia psychologii*, s. 12-13.

²⁴ Akapit opracowany na podstawie: W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, s. 23-26; T. Tomasik, *Filozofia przedsokratejska*, s. 17; R. Krajewski, *Tales z Miletu* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 19, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014 kol. 463-464; A. Korczak, *Tales – woda jako arché*, „Prosopon” 2013, nr 2, s. 215-220. Poglądy filozoficzne Talesa zachowały się w pismach Arystotelesa, powtarzane potem przez Senekę, Plutarcha, Diogenesa, Cyserona. Mamy więc do czynienia wyłącznie z Talesem zapamiętanym na podstawie istniejącej tradycji.

²⁵ Grecki filozof przyrody ze szkoły jońskiej. Napisał pierwsze w Grecji dzieło filozoficzne *Peri fýseos* (*O przyrodzie*), które zaginęło. Jego poglądy filozoficzne znane są z cytatów jego uczniów, szczególnie Teofrasta. Por. S. Mazierski, *Anaksymander z Miletu* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985, kol. 480.

²⁶ Por. T. Tomasik, *Filozofia przedsokratejska*, s. 18.

ani żaden inny z tych tak zwanych pierwiastków, ale pewna jakaś nieokreślona natura, z której powstały całe niebiosy i światy w nich zawarte²⁷.

Spośród tych, którzy utrzymywali, że zasada rzeczy jest jedna, w ruchu i nieograniczona, Anaksymander, syn Praksjadesa z Miletu, będąc następcą i uczniem Talesa, orzekł, iż zasadą rzeczy jest *ápeiron*²⁸.

W przeciwieństwie do wszystkich rzeczy materialnych i skończonych, jak np. woda, prątworzywo (*ápeiron*) Anaksymandera jest czymś, co jest nieokreślone, nieskończone w przestrzeni i w czasie, wcześniejsze od rzeczy empirycznych, kryjące w sobie wielkie możliwości rozwojowe i bóstwa, które filozof mógł utożsamiać z gwiazdami. Bezkręś był początkiem życia wszelkich stworzeń i człowieka na sposób ewolucji. Stworzenia żywe powstały z wilgoci parującej pod wpływem słońca. Człowiek natomiast wywodzi się ze zwierząt: powstał we wnętrzu ryby, rozwijał się jak rekin, a gdy stał się zdolny do samoobrony, został wyrzucony na suchy brzeg, gdzie się zadomowił²⁹.

Anaksymander, przyjaciel Talesa, twierdził, że bezkręś zawiera w sobie wszelką przyczynę powstawania i rozpadu wszystkiego. Z niego to wyłoniły się niebiosy i w ogóle wszystkie światy, których ilość jest nieskończona. Głosi następnie, że z wiecznego «apeironu» wynika rozpad, a dużo wcześniej powstanie powtarzających się cyklicznie tych wszystkich światów. Twierdzi on również, że przy powstawaniu obecnego świata z wiecznego apeironu wyłonił się twórczy pierwiastek ciepła i zimna, a utworzona z niego sfera ognia oblekła powietrze otaczające ziemię, podobnie jak kora oblekła drzewo. Gdy sfera ognia pękła i zwarła się w kilka pierścieni, powstały słońce, księżyc i gwiazdy³⁰.

W tym, co zostało powiedziane, *ápeiron* Anaksymandera posiadał dwa atrybuty: nieokreśloność i nieskończoność; pierwszy dotyczył nieokreśloności w relacji do wszystkich gatunków materii, a drugi, będący przyczyną powstania kosmosu, nieskończoności czasu, przestrzeni i ilości. Pierwotny bezkręś już zawierał w sobie wszelkie przeciwieństwa (ciepłe – zimne, suche – mokre itd.)³¹, które w przyrodzie są od siebie oddzielone. Wyłanianie się przeciwieństw powodowało proces powstawania przyrody, a przyczyną tego procesu był ruch³². Narodziny nowego elementu w przyrodzie polegało na wzajemnej walce żywiołów, np. woda

²⁷ Teofrast, *Historia filozofii – poglądy filozofów przyrody*, <<http://biblioteka.kijowski.pl/antyk%20grec%20ki/%20teofrast%20-%20historia%20filozofii.pdf>> [dostęp: 3.01.2024].

²⁸ Cyt. za: M. Bizoń, *Nieskończoność*, „Filozofuj” 2021, nr 3 (39), s. 46.

²⁹ Por. J. Pastuszka, *Historia psychologii*, s. 14.

³⁰ Cyt. za: A. Karpiński, J. Kojkoł, *Filozofia. Zarys historii*, Gdynia 2002, s. 21.

³¹ Por. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, s. 84-86.

³² Por. S. Mazierski, *Anaksymander z Miletu*, kol. 18. Dyskusję uczonych współczesnych o *ápeiron* Anaksymandra, czy jest on pozbawiony ograniczeń przestrzennych, czasowych lub jakościowych, przedstawia P. Cervio, *Anaximandro*, *Enciclopedia filosófica*, <<https://www.philosophica.info>> [dostęp: 3.01.2024].

gasi ogień, w czasie której jeden żywioł umiera, a drugi się rodzi. Sędzią wszystkiego, co powstaje i ginie, jest czas. Jedynie ápeiron – zasada wszelkiego istnienia – nie wyczerpuje się, nie ginie, jest wieczny³³, nieśmiertelny i niezniszczalny, nie ma początku ani końca, nie został przez nikogo stworzony, obejmuje wszystko i wszystkim rządzi³⁴.

2.3. ANAKSYMENES

Kontynuatorem myśli filozoficznej w szkole jońskiej był Anaksymenes z Miletu (ok. 585-525), uczeń Anaksymandera. Koncentrował się, jak jego mistrz, na zrozumieniu wszechświata, jego rzeczywistego *arché* – praprzyczyny, zasady istnienia przyrody. Dostrzegł ją w elemencie jednorodnym: w powietrzu, z którego powstały rzeczy i bogowie³⁵. W ten sposób zmodyfikował teorię bezkresu swojego mistrza. Jego zasada istnienia rzeczy, choć trochę kojarzy się z bezkresem, jest jednym z żywiołów – powietrzem (u Talesa – woda). Powietrze (tchnienie) jest nieskończone co do wielkości i ilości, a zarazem nieokreślone. Z niego i rozmaitych jego postaci powstają wszystkie rzeczy istniejące:

Różnice zachodzą wskutek zagęszczania się i rozrzedzania w poszczególnych rzeczach i z rozrzedzania powstaje ogień, ze zgęszczania wiatr, potem chmury, a z jeszcze większego zgęszczania woda, potem ziemia, potem kamienie, a z nich wszystko inne (Teofrast).

Anaksymenes odszedł od bezkresu (*ápeiron*) swojego mistrza; trudno mu było określić, w jaki sposób oddzielanie się od siebie przeciwieństw miałyby wytwarzać różne rzeczy. Szukając innego rozwiązania, uznał powietrze jako *arché*, ponieważ łatwiej aniżeli jakakolwiek inna rzecz poddaje się przemianom. Jest więc ono zasadą zdolną wytworzyć wszystko:

Podobnie jak dusza (*psyché*), która jest powietrzem, trzyma nas w skupieniu, tak i cały świat również otacza tchnienie i powietrze (Aetios).

Z powyższego przekazu wynika, że Anaksymenes na podstawie obserwacji bytu ożywionego sformułował zasadę (*arché*), według której byt ożywiony żyje tak długo, jak oddycha powietrzem (wdycha i wydycha), a umiera, gdy wydaje ostatnie tchnienie. Dotyczy to człowieka i wszelkich innych istot żyjących, jak również każdej rzeczy materialnej i całego kosmosu, które przez filozofa są uznawane za byty ożywione. Powietrze w przestrzeni jest równomiernie rozłożone i niewidzialne dla oka, a ujawnia się pod postacią zimna, ciepła, wilgoci i ruchu. Według

³³ Por. A. Karpiński, J. Kojkoł, *Filozofia*, s. 21.

³⁴ Por. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, s. 82-83.

³⁵ Por. S. Zięba, *Anaksymenes z Miletu*, *Encyklopedia katolicka*, t. 1, kol. 480. Z jego dzieła *Peri fýseos* (O przyrodzie) zachowały się jedynie fragmenty w pismach późniejszych filozofów.

źródeł starożytnych filozof powietrze nazywał bogiem, a bogami wszystko, co z niego powstało³⁶. Utożsamiał duszę z powietrzem oraz ruchem, jego właściwością.

2.4. HERAKLIT

Analogicznie do filozofów jońskich, Heraklit z Efezu (ok. 540-480)³⁷ w materii szukał *arché* – praprzyczyny, zasady wszystkiego, co istnieje. Za podstawę wszelkich rzeczy i zjawisk uważał bezustannie ze sobą walczące i tożsame przeciwieństwa. Napięcie (walka), które trwa między przeciwstawnymi siłami, tworzy ukrytą, najpiękniejszą harmonię i jest warunkiem istnienia świata („Wojna jest ojcem i królem wszystkiego”). Przyczyną napięcia i *arché* wszystkiego według filozofa jest ogień, który z punktu widzenia fizycznego jest symbolem ciągłej przemiany i zmienności świata (teoria wariabilizmu)³⁸.

W świecie nie ma nic trwałego, jest stałe stawanie się, wszystko podlega ciągłej zmianie, co Heraklit odniósł do obrazu rzeki, do której z racji płynącej wody nie można wejść dwa razy (*panta rhei*)³⁹. Wydawałoby się, że wobec kosmicznych sił, bezustannie napędzających koło przemian w świecie, nie ma nic stałego prócz walki i chaosu. Tymczasem w myśl filozofa z Efezu światem nie rządzi chaos, lecz *logos*. Jest to czynnik wieczny, nieśmiertelny, poniekąd kosmiczny i boski – zasada rozumności świata, sens jego zmienności. *Logos* jest nie tylko rozumną zasadą, miarą powstawania rzeczy i ich porządku (ładu), wywodzącą się boskiego prawa rządzącego światem, ale sam jest rozumem, inteligencją świadomą istnienia rzeczy świata i siebie samego. Tak pojęty *logos* jest duchem, twórczym pierwiastkiem, władzą poznawczą kosmosu, a nawet kosmicznym bogiem⁴⁰.

Logos rządzi też człowiekiem. To przekonanie sprawiło, że Heraklit dokonał przełomu humanistycznego w refleksji filozoficznej: poznanie świata wiedzie do poznania praw rządzących ludzkim życiem. Od badań nad kosmosem przeszedł on do refleksji antropologicznej. Gdy człowiek próbuje pojąć kosmiczny i boski

³⁶ Por. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, s. 89-91; tutaj także cytaty Teofrasta i Aetosa. Por. J. Pastuszka, *Historia psychologii*, s. 14-15.

³⁷ Grecki filozof, autor dzieła *Peri fýseos* (*O przyrodzie*), z którego zostało ok. 130 fragmentów, napisanego pełnym symbolów i paradoksów językiem, który przyniósł mu przydomek „ciemny”. Jego dzieło składało się z trzech traktatów: kosmologicznego, politycznego i teologicznego. Podstawą jego teorii była nie tylko zewnętrzna, jak u pierwszych Jończyków, ale również wewnętrzna obserwacja świata. Por. K. Narecki, *Heraklit z Efezu*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz [i in.], Lublin 1993, kol. 728; W. Tatarkiewicz, *Historii filozofii*, t. 1, s. 31.

³⁸ Por. K. Narecki, *Heraklit z Efezu*, kol. 728; P. Makowski, *Ogień w filozofii Heraklita*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2012, nr 2, s. 130-138.

³⁹ Por. T. Tomasiak, *Filozofia przedsokratejska*, s. 24.

⁴⁰ Por. A. Gudaniec, *Heraklit z Efezu* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 4, red. A. Maryniarczyk [i in.], Lublin 2003, s. 356-364.

logos, kształtuje swój rozum, nabywa mądrości, zaczyna poznawać samego siebie⁴¹. Poznaje swoją duszę, która jest częstką ognia (lub ogniem⁴²) rozlanego i unoszącego się w powietrzu. Przenika on ciało ludzkie, wchodzi do krwi, przez oddychanie i narządy zmysłowe: ożywia cały organizm i ulega przemianom, wdycha z powietrza nowe składniki, a stare wydycha. Dusza ludzka styka się ze światem poprzez zmysły, rozum i pamięć; samymi zmysłami nie jest w stanie tego uczynić, bo natura świata lubi się ukrywać. Życie rozumne człowieka, które świadczy o jego godności, jest środkiem nie tylko do poznania świata, ale również do poznania samego siebie, co nie jest łatwe, bo dusza jest tajemnicza. Nie jest ona substancją samodzielną, ale częstką życia kosmicznego. Jej czucie i myślenie są funkcjami przyrody, jej siedlisko znajduje się w krwi. Dusza jest nieśmiertelna, bo nieśmiertelny jest ogień, którego jest częstką. Ogień w niej nie płonie pełnym światłem, stąd człowiek nie jest w pełni rozumny⁴³.

Prócz stwierdzenia, że dusza jest tym mądrzejsza, im bardziej sucha, a głupsza, im więcej zawilgocona, Heraklit odkrył w duszy coś, co ma właściwości całkowicie odmienne od właściwości ciała:

Choćbyś wszystkie drogi przeszedł, nie dotrzesz do granic duszy; tak głęboki jest jej *logos*.

W tym zdaniu filozof rozumuje istnienie „głębi duszy”. Dusza zakłada zdecydowane odróżnienie jej od jakiegokolwiek organu i jakiejś funkcji fizycznej (nie ma sensu mówienie o głębokiej ręce czy głębokim uchu). Wyobrażenie „głębi duszy” jest cechą charakterystyczną duszy, co oznacza, że posiada ona szczególną właściwość, która nie ma związku ani z miejscem, ani z rozciągłością świata. W przeciwieństwie do tego, co jest fizyczne, dusza rozciąga się w nieskończoność⁴⁴.

3. OKRES KLASYCZNY

W okresie klasycznym (V-IV w. przed Chr.) obok refleksji nad światem pojawiły się pytania o człowieka. Co prawda myśl humanistyczna pojawiła się wcześniej u Heraklita z Efezu, a z czasem człowiekiem zajmowali się sofisci (np. Protagoras z Abdery), niemniej nowy impuls filozofii humanistycznej nadał Sokrates, a potem jego następcy, zwłaszcza Platon i Arystoteles. Nie zrezygnowali oni z zainteresowań kosmologicznych i przyrodniczych, ale bardziej niż dotąd ich uwaga koncentrowała się na człowieku, tak w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym.

⁴¹ Por. T. Tomasik, *Filozofia przedsokratejska*, s. 25.

⁴² Tak twierdzi np. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, s. 101.

⁴³ Por. J. Pastuszka, *Historia psychologii*, s. 22-23.

⁴⁴ Por. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, s. 101, łącznie z cytatem. Syntezę myśli Heraklita o duszy czyni K. Narecki, *Człowiek w myśli Heraklita z Efezu*, „Roczniki Humanistyczne” 1982, nr 3, s. 9.

Wyrazem takiego zainteresowania humanistycznego był rozwój zagadnień psychologicznych: pytali o duszę człowieka, sposób jej funkcjonowania i jej losy pośmiertne. W okresie klasycznym do rangi największego ośrodka filozoficznego urosły Ateny, z Sokratesem, Platonem i Arystotelesem.

3.1. SOKRATES

Sokrates (ok. 470-399) zajmował się głównie problemem człowieka i jego etycznego działania, co stanowiło nowe podejście w filozofii, która do tej pory ukierunkowana była na zagadnienia przyrodnicze⁴⁵. Jeśli dla filozofów przyrody dusza była zasadą lub częstką zasady, tj. wodą, powietrzem, ogniem, to dla niego dusza była myślącą i działającą świadomością człowieka, rozumem i siedliskiem aktywności myślenia ludzkiego i działania etycznego. Można to ująć krótko: dusza (*psyché*) jest świadomym *ja*, intelektualną i moralną osobowością⁴⁶.

Dzięki intuicji Sokratesa o duszy ludzkiej życie człowieka nabiera właściwego sensu, co oddają zdania: „poznać samych siebie”, „troszczyć się o siebie samych”. W poznaniu samych siebie nie chodzi o poznanie swojego imienia ani ciała, ale o zwrócenie się ku swojemu wnętrzu i poznanie duszy. Analogicznie troska o siebie nie jest troską o ciało, lecz o swoją duszę. Filozof żył przeświadczeniem, że najwyższym zadaniem, jakie otrzymał od boga, jest nauczanie ludzi, aby poznawali i troszczyli się o samych siebie.

Ja was, obywatele, kocham całym sercem, ale posłucham boga raczej aniżeli was i póki mi tchu starczy, póki sił, bezwarunkowo nie przestanę filozofować i was pobudzać, i pokazywać drogę każdemu, kogo tylko spotkam, mówiąc, jak to zwykle, że ty mężu zacny, obywatelem będąc Aten, miasta tak wielkiego i sławnego z mądrości i siły, nie wstydzisz się dbać i troszczyć o pieniądze, abyś ich miał jak najwięcej, a o sławę, o cześć «o rozum i prawdę, i o duszę, żeby była jak najlepsza, ty nie dbasz i nie troszczysz się o to»? I jeżeliby mi ktoś z was zaprzeczał i mówił, «że dba», jak go nie puszczę i nie dam mu odejść, ale go będę pytał i badał, i przekonywał, i jeśli dojdę do przekonania, że on nie ma dzielności [cnoty] naprawdę, a tylko tak mówi, to będę go ponieważ, że

⁴⁵ Urodził się w Atenach. Prowadził działalność nauczycielską, był uczestnikiem życia społecznego i politycznego. Dyskutował z ludźmi w miejscach publicznych na temat prawdy i dobra. Miał też odwagę przyznać się do swojej niewiedzy, co oddaje jego słynne zdanie: „Wiem, że nic nie wiem”. W wieku 70 lat został oskarżony o kult nowych bóstw, nieuznawanie bogów państwowych i demoralizowanie młodzieży. Informacje o jego życiu i poglądach zostały zawarte w dziełach, zwłaszcza Platona i Arystotelesa. Więcej na jego temat A. Czajczyk, *Sokrates* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. E. Gigilewicz, Lublin 2013, kol. 564-565; G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, s. 303-305, przypis 1; W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, s. 79-86; T. Tomasik, *Filozofia sokratejska i posokratejska*, s. 42.

⁴⁶ Por. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, s. 316-317.

o najwyższe wartości najmniej dba, a rzeczy lichsze wyżej stawia (Platon, *Obrońca Sokratesa*)⁴⁷.

Głęboko przekonany o wartości duszy w sensie myślącego i chcącego podmiotu, Sokrates doceniał wielkie znaczenie wiedzy (*frónesis*), prawdziwej mądrości (*sofia*) koniecznej do traktowania duszy we właściwy sposób. W swoich rozmowach (dyskusjach) z ludźmi, na ulicach czy placach Aten, szukał razem z nimi poznania prawdziwych wartości ludzkiego życia, które należy realizować w swoim postępowaniu⁴⁸.

W etyce Sokratesa dzielność, tj. cnota (*areté*), nie była jakąś biegłością czy wyuczoną techniką w zachowaniu, jak u sofistów, którzy nie umieli wskazać prawdziwej natury człowieka i jego ostatecznego celu. Tym razem cnota jest „wiedzą” i „poznaniem” prawdy i dobra duszy ludzkiej; wadą – brak wiedzy i poznania, czyli ignorancja. Nowe *areté* Sokratesa powodowało przewrót w skali wartości: może nią być tylko i wyłącznie to, co pozwala duszy być dobrą, jaką ze swej natury być powinna. Staje się ona najlepszą, gdy wewnętrzny człowiek uprawia cnoty (wszystkie razem i każdą z osobna), a przez to osiąga pełne urzeczywistnienie swojego duchowego „ja”, właściwy cel życia i szczęście. W ten sposób dusza – świadome i rozumne „ja” – wyróżnia człowieka od wszystkich innych rzeczy. A tym, co w pełni świadomość i rozumność duszy urzeczywistnia, może być tylko wiedza i poznanie. Sokrates przyznaje duszy ludzkiej hierarchiczną wyższość w stosunku do ciała i utożsamia prawdziwego człowieka z duszą. Na pierwszy plan zostają wysunięte wewnętrzne wartości duszy, szczególnie wartość wiedzy i poznania⁴⁹.

Wiedza to nie tylko poznanie, przyjęcie czegoś z zewnątrz, co jest zasłyszane, ale przeżywanie wartości i przekonanie o czymś, co ma związek z moralnością człowieka, z jego życiem duchowym, postępem w cnotach. Cnoty nie są czynnością automatyczną, zdeterminowaną, ale wymagają osobistego wysiłku, polegającego na wsłuchiwaniu się w głos własnego sumienia i poznaniu samego siebie („poznaj samego siebie”). Są one funkcją rozumu praktycznego. W rozwijaniu w sobie cnót, poszukiwaniu prawdziwych dóbr w samym sobie leży szczęście człowieka. Odpowiada ono właściwej człowiekowi hierarchii dóbr, która jest następująca: dobra duchowe, cielesne i zewnętrzne⁵⁰.

⁴⁷ Wraz z cytatem Platona tamże, s. 319-320.

⁴⁸ Por. F. Kopleston, *Historia filozofii. Grecja, Rzym*, t. 1, przekł. H. Bednarek, Warszawa 1998, s. 127.

⁴⁹ Por. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, s. 326-327.

⁵⁰ Por. J. Pastuszka, *Historia psychologii*, s. 42-43.

3.2. PLATON

W swoich rozważaniach filozoficznych Platon (427-347)⁵¹ podążał ścieżkami wytyczonymi przez Sokratesa. Wyszedł jednak poza kwestie etyczne i zajął się też zagadnieniami metafizycznymi. Doszedł do przekonania, że w świecie istnieją nie tylko rzeczy przemijające, ale są także byty niezmiennie, niematerialne i wieczne, których nie można poznać w sposób bezpośredni. A zatem w rzeczywistości istnieją dwa odrębne światy: świat rzeczy – poznawany za pomocą zmysłów, i świat idei – istniejący realnie poza czasem i przestrzenią, który można poznać jedynie rozumowo. Platon sformułował więc tezę o dualizmie świata, którą wprowadził w zagadnienia antropologiczne, mówiąc o dualizmie ciała i duszy człowieka⁵².

Platońskie pojmowanie duszy ujawniają zwłaszcza dwa dzieła: *Fedon* – o nieśmiertelności duszy i *Fajdros* – o stosunku duszy do idei; fragmentarycznie też *Politéia (Rzeczypospolita)* – o pośmiertnym losie duszy (księga X). W przedstawieniu antropologii, ze szczególnym uwzględnieniem duszy, Platon jest prekursorem podstawowych pojęć znanych dziś w psychologii, jak dualizm człowieka, istnienie procesów psychicznych czy działanie zmysłów. Wprawdzie opisuje te pojęcia jeszcze w sposób enigmatyczny i raczkujący, ale wydobywa to, co czysto psychiczne w sposobie funkcjonowania człowieka.

W antropologii filozoficznej Platona człowiek jest istotą złożoną z ciała i duszy (dualizm). Ciało ludzkie reprezentuje świat rzeczy materialnych; jest spostrzegalne, bo jest materią i posiada określone jej właściwości. Jednak to dusza nadaje ludzkiemu ciału kształt, sprawia w nim ruch i życie. Ciało jest narzędziem duszy, z tego względu badanie ciała prowadzi do zrozumienia duszy. Idąc tą drogą rozumowania, za najważniejszy element fizjologii człowieka Platon uważał szpik, który rozwidła się na dwie części: mózg i rdzeń kręgowy. Mózg jest kulisty, a więc doskonały, jak wierzyli starożytni. Również rdzeń kręgowy jest okrągły. Obie części ciała przewodzą z duszy siłę życiową: dusza niższa, odważna i pożądliva (impulsywna i zmysłowa), działa na rdzeń kręgowy, a dusza rozumna na mózg⁵³.

W teorii Platona dualizm ciała i duszy jest kluczowy w rozumieniu człowieka. Ciało jest dla duszy pewnego rodzaju pojazdem, za pomocą którego się porusza i którym kieruje⁵⁴. Dusza jest pierwiastkiem kierowniczym, a ciało jest kierowane,

⁵¹ Urodził się w Atenach, uczeń Sokratesa. Według tradycji starożytnej pozostawił po sobie 35 dialogów i kilka listów. Spośród najważniejszych dialogów, zwanych sokratejskimi, wyróżnia się *Apologia (Obrona Sokratesa)*. Z listów natomiast najważniejszy jest *Epistole VII*, w którym zawarł naukę o ideach. Więcej o życiu Platona i jego dziełach pisze W. Sajdek, *Platon [w:] Encyklopedia katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz [i in.], Lublin 2011, kol. 802-804.

⁵² Por. T. Tomasik, *Filozofia sokratejska*, s. 51-53.

⁵³ Por. J. Pastuszka, *Historia psychologii*, s. 47-48; M. Krąpiec, *Dusza ludzka*, s. 379.

⁵⁴ W *Fajdosie* Platon porównał duszę ludzką do skrzydlatego rydwanu zaprzęgniętego w dwa konie. Białe łatwo poddaje się tresurze, pięknie się porusza i wypełnia rozkazy woźnicy; przedstawia świat zmysłów i związanych z nimi emocji, natomiast woźnica oznacza część rozumną, specyficznie

dusza jest niecielesna, a ciało materialne. W uproszczeniu można powiedzieć, że człowiek jest duszą. Kto zna swoje ciało, zna coś, co do niego należy, ale jeszcze nie zna siebie. Dusza stanowi istotę człowieka, a ciało jest tylko jego cieniem, narzędziem, którym się posługuje. Ona posiada właściwości poznania, zdolność do pamięci, twórczej wyobraźni, a w efekcie do czynności rozumowych⁵⁵. Jest wieczna, nieśmiertelna, a po śmierci ciała oddziela się od ziemskiej powłoki i powraca do świata idei, skąd pochodzi. Dusza i ciało, choć są zespolone w człowieku, stanowią jedność, ale istnieją wzajem niezależnie.

Nieśmiertelna dusza, dzięki swemu pochodzeniu ze sfery boskości (iskra boża), rozumności, ma wiedzę wrodzoną o świecie idei⁵⁶. Według Platona składa się ona z trzech części: rozumnej, impulsywnej i pożądlivej. Dusza rozumna znajduje się w mózgu człowieka. Pozostaje niewidzialna i nieogłębna. Jest istotą czysto duchową, dlatego poznaje idee i upodabnia się do nich, przez co jest źródłem prawdy, dobra, piękna i wszystkiego, co cenne w człowieku. Dusza impulsywna z kolei, umiejscowiona w piersiach, jest siedzibą uczuć agresywnych, gniewu, odwagi i męstwa, popędów. Stanowi opozycję dla duszy rozumnej, a zarazem zbliża się do niej i wspomaga rozum w walce z pożądlivością człowieka. Dusza pożądliva sprawia natomiast człowiekowi najwięcej kłopotu, mieści się w brzuchu i jest podmiotem popędów, niższych dążeń i namietności, pożąda jedzenia i zaspokojenia pragnień, dąży do bogactwa i wszelkich rozkoszy. Pożądlivość pragnie tego, co zabrania rozum. Z trzech wyróżnionych przez Platona rodzajów duszy (rozumna, impulsywna i zmysłowa) tylko rozumna nie jest przez ciało uwarunkowana, choć jest ono dla niej więzieniem, ani go do istnienia nie potrzebuje. Gdy ciało umiera, ona wciela się kolejno w inne, różne ciała (reinkarnacja) – jest nieśmiertelna⁵⁷.

Dusza w teorii Platona jest przede wszystkim czynnikiem życia, niemniej myśliciel przyznał jej również niezwykle ważne w życiu ludzkim zdolności poznawcze

ludzką. Koń czarny – nieokiełznany i dziki – jest obrazem najniższej części duszy, żywiołowej i biologicznie odpowiedzialnej za wegetację. W. Sajdek, *Platon*, kol. 805.

⁵⁵ Por. J. Pastuszka, *Historia psychologii*, s. 48-49.

⁵⁶ Por. T. Tomasik, *Filozofia sokratejska*, s. 52.

⁵⁷ Por. J. Pastuszka, *Historia psychologii*, s. 49-50; D. Szymańska-Kuta, *Próba interpretacji augustyńskiego dialogu «De quantitate animae» 32,69 w kontekście platońskiej teorii duszy*, „*Studia Religiosa*” 2008, z. 41, s. 88, zauważa, że podział duszy na trzy części przemawia na rzecz złożoności duszy i wyjaśnia doświadczenie konfliktu wewnętrznego. Platon wychodzi od obserwacji, że czasem zdarza się, iż w stosunku do jakiegoś przedmiotu dusza odczuwa jednocześnie sprzeczne, wykluczające się doznania – przyciąganie i odpychanie. Pożąda jakiejś rzeczy i zarazem odczuwa do niej niechęć, coś ją pociąga, a jednocześnie wzbudza odrazę. Według Platona równoczesne występowanie sprzecznych doznań wskazuje, iż dusza jest złożeniem wielu niejednorodnych elementów, z których każdy realizuje własne cele w obrębie tej samej całości. Z kolei W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, s. 108-109, stwierdza, iż platońskiemu rozróżnieniu trzech części duszy odpowiadają trzy cnoty: mądrość jest cnotą części rozumnej, męstwo – impulsywnej, a panowanie nad sobą – pożądlivej. Czwartą cnotą, łączącą wszystkie części duszy i utrzymującą wśród nich ład, jest sprawiedliwość.

(boska siła duszy): zmysłowe i rozumowe⁵⁸. Treścią i przedmiotem rzeczy, które nie mogą wywodzić się ze świata zjawiskowego, są byty niematerialne – idee, jak piękno, dobro, prawda, miłość, odwaga itp. Idee nie są wytworem myśli ludzkiej, ale istnieją realnie. Nie są formami istniejącymi immanentnie w rzeczach konkretnych, lecz bytami transcendentnymi, przekraczającymi rzeczywistość świata; świat przemienia, a one niezmiennie zachowują swoją wartość i siłę⁵⁹.

Przyznaniem duszy funkcji poznawczej Platon zmienił pogląd wczesnej filozofii greckiej, dla której myślenie i postrzeganie nie były funkcją psychiczną, ale cielesną, fizjologiczną. Zrobił w ten sposób zasadniczy krok ku nowożytnemu pojęciu duszy, przypisując jej ponadto funkcję religijną. W duszy ludzkiej dopatrywał się pierwiastka nieśmiertelnego (dusza trwa wiecznie), wszak pragnienia nieśmiertelności nie zaspokozi ciało. Według niego dusza pojmowana biologicznie i psychologicznie, choćby była niematerialna, miałaby łączność z ciałem: wprawiałaoby ciało w ruch, a przez narządy ciała własnego poznawała inne ciała. Jeśli natomiast byłaby istotą zaziemską, nie mogłaby być złączona z ciałem i odbierać postrzeżeń, które wymagają narządów cielesnych, oraz doznawać uczuć i namiętności. Platon rozwiązał zarysowany problem dwoma pojęciami duszy: szerszym i węższym. Pierwsze oparł na rozważaniach biologicznych i psychologicznych: dusza obejmuje czynności zmysłowe i jest składnikiem materialnej przyrody; a drugie na religijnych: dusza jest samym rozumem. Pierwsze pojęcie rozwinie Arystoteles, następca Platona, a drugie chrześcijaństwo⁶⁰.

3.3. ARYSTOTELES

Arystoteles (384/383-322), zwany Stagirytą⁶¹, bardziej od poprzedników posunął się w swoich dociekaniach o duszy. Jego dzieło *Perì psychès* (*De anima*; *O duszy*) uznawane jest za pierwszy podręcznik psychologii i znajduje się w kanonie biblioteki klasyków tej dziedziny. Jemu psychologia zawdzięcza odkrycie podstawowego procesu psychicznego, jakim jest świadomość. Jako pierwszy w historii wyczuli na

⁵⁸ Platon wyjaśnia poznanie zmysłowe metaforą, porównaniem go do poznania jaskiniowego. W jaskini przebywają ludzie zwrócenii plecami do wyjścia, za nimi pali się ognisko, dając światło. Świat rzeczywisty znajduje się na zewnątrz jaskini, a oni na ścianie przed sobą widzą jedynie cienie siebie i innych przedmiotów. Myślą, że widziane przez nich cienie są rzeczywistością prawdziwą. Por. T. Tomasiak, *Filozofia sokratejska*, s. 53.

⁵⁹ Por. J. Pastuszka, *Historia psychologii*, s. 50-56.

⁶⁰ Por. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, s. 99.

⁶¹ Urodził się w Stagirze na Półwyspie Trackim. Należał go Akademii Platońskiej, gdzie studiował retorykę, matematykę, astronomię, politykę, a przede wszystkim filozofię pod kierunkiem Platona. Jego pisma zostały podzielone na literackie, ujęte przeważnie w formę dialogu, i szkolne – logiczne, metafizyczne i filozoficzne (filozofia przyrody i nauk przyrodniczych). W grupie pism z filozofii przyrody znajduje się traktat o duszy (*Perì psychès*). Wykaz pism i poglądy Arystotelesa przedstawia M. Krąpiec, *Arystoteles* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, kol. 962-967.

istnienie świadomości, fundamentalny przymiot ludzki, bez którego osoba ludzka nie istnieje. Jego spojrzenie na człowieka wynika z całościowej znajomości ludzkiej fizjologii i anatomii; jako lekarz miał szerszą wiedzę niż jego poprzednicy. Już Platon wyjątkowo dużo miejsca poświęca rozważaniom o dualizmie człowieka, ale Arystoteles staje się wprost koneserem zawiłych funkcji psychicznych.

Arystoteles odszedł od najbardziej podstawowego dogmatu filozofii Platona, jakim jest świat nadprzyrodzonych, transcendentnych idei. Jego zdaniem idee w sensie realnym nie istnieją poza światem widzialnym; one tkwią w rzeczach indywidualnych – w materii, stanowiąc ich immanentną istotę (to, czym rzecz jest), którą filozof nazywa formą. To założenie dualizmu materii i formy (hylemorfizm), które było odrzuceniem Platońskiego dualizmu idei i rzeczy, pozwoliło mu wyjaśniać za pomocą zmysłów i rozumu konkretnie stwierdzalnych empirycznie zjawisk świata⁶². W jego filozofii metoda poznania rzeczy miała dwa kierunki: przejście od ogółu do szczegółu i od szczegółu do ogółu, co jest właściwe umysłowi ludzkiemu, porządkowi logicznemu i psychologicznemu. W myśl tej metody w psychologii Stagiryty dusza nie jest oderwana od ciała ludzkiego (materia, substancja), ale jego wewnętrzną naturą – formą lub istotą człowieka, to znaczy tym, co sprawia, że jest on ożywionym bytem rozumnym. Gdyby dusza rozumna nie była formą ciała ludzkiego, nie byłoby człowieka⁶³.

Jak Platon, Stagiryta wyróżniał w człowieku ciało i duszę, ale nie traktował ciała jako więzienia duszy, a duszy oderwanej od ciała. Ciało i dusza, materia i forma, stanowią całość nierozdzielalną, jedno nie może istnieć bez drugiego. Dusza (*psychè*) jest czynnikiem życia, formą ciała, jego energią i entelechią – immanentną siłą ożywiającą ciało⁶⁴. W takim ujęciu dusza nie jest pojęciem psychologicznym, lecz ogólnobiologicznym; jest ona głównym czynnikiem życia organicznego, przyczyną życia, które przejawia się w podstawowych czynnościach, jak odżywianie, postrzeganie i myślenie⁶⁵.

Wykonując te ogólnobiologiczne czynności, dusza występuje w trzech formach: dusza roślinna, zmysłowa i rozumna. Rośliny mają jedynie duszę roślinną, zwierzęta roślinną i zmysłową, ludzie natomiast wszystkie trzy: roślinną, zmysłową i rozumną. Dusza roślinna roślin jest najbardziej podstawową zasadą życia: ujawnia się w rozmnażaniu, odżywianiu i wzroście. Zwierzęta prócz duszy roślinnej mają duszę zmysłową. Ludzie posiadają wszystkie rodzaje duszy: roślinną, zmysłową i rozumną. Duszę rozumną Arystoteles ustawia na najwyższym szczeblu w hierarchii duszy. Jedynie w człowieku jej funkcją jest poznanie intelektualne, które różnicuje się od postrzegania

⁶² Por. T. Tomasik, *Filozofia sokratejska*, s. 72-73.

⁶³ Por. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 2: *Platon i Arystoteles*, przekł. E.I. Zieliński, Lublin 2001, s. 416-417.

⁶⁴ Por. T. Tomasik, *Filozofia sokratejska*, s. 75.

⁶⁵ Por. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, s. 129-130.

zmysłowego. Jak w przypadku interpretacji wrażeń zmysłowych, tak i poznanie intelektualne filozof wyjaśnia metafizyczną kategorią możności i aktu. Intelpekt sam z siebie jest zdolnością i możliwością poznawania czystych form duchowych, które są potencjalnie zawarte w postrzeżeniach zmysłowych i w obrazach wyobraźni. Potrzebne jest jednak coś, jakaś przyczyna sprawcza, która tę podwójną potencjalność doprowadziłaby w stan aktu, a jest nią rozum czynny, odróżniony od rozumu biernego⁶⁶. Rola rozumu czynnego polega więc na tym, że wprawia w ruch rozum bierny, przez co jest pierwszą przyczyną samorzutnych poczynąń duszy. Podczas gdy rozum bierny jest jakby aparatem odbiorczym duszy, rozum czynny jest jego motorem⁶⁷.

Człowiek jest wolny, wybiera między przysługującym duszy rozumnej pożądaniem zmysłowym a duchowym. W obu przypadkach pożądanie jest dążeniem do dobra poznanego. Na wolę człowieka i wybór wpływa wiele czynników, zwłaszcza uczucia, jak gniew, nienawiść, strach, wstyd, współczucie, niechęć, zazdrość, miłość, odwaga, życzliwość itp. One wywołują radość albo smutek, przyjemność albo przykrość, wspomagają albo hamują działalność woli ludzkiej⁶⁸.

Dzięki duszy rozumnej człowiek jest egzystencją świadomą⁶⁹. Arystoteles jest prawdopodobnie pierwszym, który wprowadził ideę świadomości ludzkiej. Jej podstawową cechą byłoby posiadanie wewnętrznego odniesienia do samego siebie: nie tylko jestem „świadomy czegoś”, np. mam pewną myśl, mogę wybierać, ale jestem także „świadomy tej świadomości (czegoś)”. W ten sposób mam także świadomość własnego istnienia⁷⁰. Świadomość w dziedzinie psychologii odgrywa zasadnicze znaczenie. Bez tego fundamentalnego procesu psychicznego człowiek nie istnieje, świadomość to moje „ja”. Zwroćcie tak szczególnej uwagi przez Arystotelesa na ten fakt, stanowi ogromny progres naukowy w rozumieniu człowieka. Dla mistrza z Aten świadomość jest jedną z funkcji duszy rozumnej (myślącej), właściwej wyłącznie człowiekowi.

⁶⁶ Omówienie rozróżnienia dusz wg G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 2, s. 457-467.

⁶⁷ Por. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, s. 130.

⁶⁸ Por. J. Pastuszka, *Historia psychologii*, s. 74-75.

⁶⁹ „Jeśli ten, kto widzi, spostrzega, że widzi, i ten, kto słyszy, spostrzega, że słyszy, i ten, kto chodzi, spostrzega, że chodzi – i w odniesieniu do wszystkich innych funkcji istnieje podobnie jakaś świadomość tego, że je wykonujemy, tak że możemy spostrzegać, że spostrzegamy, i myśleć, że myślimy; i jeśli to, że spostrzegamy i myślimy jest spostrzeganiem, że istniejemy...”. Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, 1170a, tłum. D. Gromska, Warszawa 1959, s. 349.

⁷⁰ Por. L. Cimmino, *La percezione di sé: coscienza, autocoscienza ed emozioni*, „Società-Mutamento-Politica” 2013, t. 4, nr 8, s. 49. Według Arystotelesa człowiek jest także egzystencją społeczną, która posiada naturalną potrzebę realizowania się w społeczności, w rodzinie, a przede wszystkim w państwie; por. np. M. Malmon, *Arystotelesa poszukiwania idealnego ustroju państwowego*, „Kultura i Wartości” 2013, nr 2 (6), s. 9-19.

ZAKOŃCZENIE

Współczesna psychologia jako nauka często gubi swoje korzenie. Powyższe studium dokonuje analizy genezy i pokazuje ewolucyjny progres głównego przedmiotu, jakim jest dusza ludzka. To w niej pierwotnie upatrywano siedlisko wszelkich procesów psychicznych. Przegląd poszczególnych okresów starożytnej filozofii jasno pokazuje, jak sukcesywnie rozwijała się wiedza o stanach charakteryzujących człowieka. Każdy z przedstawicieli greckiej filozofii wniósł swój wkład w ogólną wiedzę o zachowaniu, działaniu i funkcjonowaniu czysto ludzkich zjawisk, jak świadomość, poznanie siebie, nieśmiertelność duszy. Dzisiejsza psychologia zaadoptowała je dla lepszej znajomości człowieka i niesienia adekwatnej pomocy.

BIBLIOGRAFIA

- Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, tłum. D. Gromska, Warszawa 1959.
- Arystoteles, *Metafizyka*, tł. T. Żeleźnik, opr. M.A. Krąpiec, A. Maryniarczyk, wpraw. M.A. Krąpiec, Lublin: Wyd. KUL 1996.
- Arystoteles, *O duszy*, <<http://www.zrodla.historyczne.prv.pl/>> [dostęp 4.01.2024].
- Bizoń M., *Nieskończoność*, „Filozofuj” 2021, nr 3 (39), s. 46-48.
- Cervio P., *Anaximandro*, *Enciclopedia filosofica* <<https://www.philosophica.info>> [dostęp 3.01.2024].
- Cimmino L., *La percezione di sé: coscienza, autocoscienza ed emozioni*, „Società-Mutamento-Politica” 2013, t. 4, nr 8, s. 49-75.
- Copleston F., *Historia filozofii*, t. 1-9, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax 1998-2006.
- Czajczyk A., *Sokrates* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. E. Gigilewicz, Lublin: TN KUL 2013, kol. 564-565.
- Ćwikliński P., *Problem zaistnienia duszy ludzkiej w świetle historycznych uwarunkowań egzystencjalnej jedności bytu*, Wrocław: PWT 2013.
- Domaradzki M., *Tales z Miletu* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 9, red. A. Maryniarczyk [i in.], Lublin: Polskie Towarzystwo św. Tomasza z Akwinu 2008, s. 355-357.
- Epikur* [w:] *Encyklopedia PWN*, <<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/epikur;3898268.html>> [dostęp 19.03.2024].
- Grobler A., Koczanowicz L., *Elementy filozofii dla psychologów* [w:] D. Doliński, J. Strelau, *Psychologia akademicka. Podręcznik*, t. 1, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2010.
- Gudaniec A., *Heraklit z Efezu* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 4, red. A. Maryniarczyk [i in.], Lublin: Polskie Towarzystwo św. Tomasza z Akwinu 2003, s. 356-364.
- Karpiński A., Kojkoł J., *Filozofia. Zarys historii*, Gdynia: Wyd. AMW 2002.
- Copleston F., *Historia filozofii*, t. 1-7, Warszawa Instytut Wydawniczy PAX, 1998-2006.
- Korczak A., *Tales – woda jako arché*, „Prosopon” 2013, nr 2, s. 215-220.
- Kowalczyk S., *Idea duszy w refleksji filozoficznej*, Lublin: KUL 2016.

- Krajewski R., *Tales z Miletu* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 19, red. E. Gigilewicz, Lublin: TN KUL 2014, kol. 463-464.
- Krąpiec M., *Dusza ludzka* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin: TN KUL 1985, kol. 378-380.
- Krąpiec M.A., *Wprowadzenie do „Metafizyki” Arystotelesa* [w:] Arystoteles, *Metafizyka*, tł. T. Żeleźnik, opr. M.A. Krąpiec, A. Maryniarczyk, wprow. M.A. Krąpiec, Lublin: KUL 1996, s. XVI.
- Legutko R., *Tales z Miletu o wodzie*, „Peitho. Examina Antiqua” 2017, nr 1 (8), s. 81-89.
- Liszka P., *Dusza ludzka. Substancja duchowa człowieka*, Wrocław: Wyd. TUM 2017.
- Makowski P., *Ogień w filozofii Heraklita*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2012, nr 2, s. 130-138.
- Malmon M., *Arystotelesa poszukiwania idealnego ustroju państwowego*, „Kultura i Wartości” 2013, nr 2 (6), s. 9-19.
- Mazierski S., *Anaksymander z Miletu* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin: TN KUL 1985, kol. 480.
- Nadbrzeżny A., *O duszy wczoraj i dziś. Panorama wybranych poglądów filozoficznych i teologicznych*, „Verbum Vitae” 2022, nr 3 (40), s. 581-612.
- Narecki K., *Człowiek w myśli Heraklita z Efezu*, „Roczniki Humanistyczne” 1982, nr 3, s. 5-20.
- Narecki K., *Heraklit z Efezu* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz [i in.], Lublin: TN KUL 1993, kol. 728-729.
- Pastuszka J., *Historia psychologii*, Lublin: TN KUL 1971.
- Picewicz J., *Teologiczna interpretacja pojęcia «arché» u wczesnych filozofów greckich: w kręgu teologii milezyjskich filozofów przyrody*, „Filozofia Chrześcijańska” 2020, t. 17, s. 167-178.
- Przybysławski A., *Tales i początki refleksji europejskiej*, Kraków: Wyd. UJ 2016.
- Rathus S.A., *Psychologia współczesna. Lepiej, więcej, przystępniej*. Gdańsk 2004.
- Reale G., *Historia filozofii starożytnej*, t. 1: *Od początku do Sokratesa*, przekł. E.I. Zieliński, Lublin: KUL 2000.
- Reale G., *Historia filozofii starożytnej*, t. 2: *Platon i Arystoteles*, przekł. E.I. Zieliński, Lublin: KUL 2001.
- Rostowska A., *Ciało jako wyraz i narzędzie duszy w ujęciu filozofii antropologicznej Romano Guardiniego*, „Studia Elckie” 25:2023, nr 2, s. 159-176.
- Sajdek W., *Platon* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz [i in.], Lublin: TN KUL 2011, kol. 802-806.
- Stachowski R., *Historia współczesnej myśli psychologicznej. Od Wundta do czasów najnowszych*, Warszawa: Wyd. Naukowe Scholar 2010.
- Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1-3, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2003-2009.
- Tomasik T., *Filozofia przedsokratejska* [w:] M. Kuziak, S. Repczński, D. Sikorski, T. Sucharski, T. Tomasik, *Słownik myśli filozoficznej*, Warszawa – Bielsko-Biała: Wydawnictwo Szkolne PWN 2011, s. 16-39.
- Tomasik T., *Filozofia sokratejska i posokratejska* [w:] M. Kuziak, S. Repczński, D. Sikorski, T. Sucharski, T. Tomasik, *Słownik myśli filozoficznej*, Warszawa – Bielsko-Biała: Wydawnictwo Szkolne PWN 2011, s. 40-89.

- Walsh J., *Locke: Ethics* [w:] *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <<https://iep.utm.edu>> [dostęp: 27.03.2024].
- Wesoły M., *Tales z Miletu* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 9, red. A. Maryniarczyk [i in.], Lublin: Polskie Towarzystwo św. Tomasza z Akwinu 2008, s. 355-357.
- Zięba S., *Anaksymenes z Miletu* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin: TN KUL 1985, kol. 480-481.
- Zmorzanka A.Z., *Orfeusz* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 14, red. E. Gigilewicz [i in.], Lublin: TN KUL 2010, kol. 752.
- Zmorzanka A.Z., *Orfizm* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 7, red. A. Maryniarczyk [i in.], Lublin: Polskie Towarzystwo św. Tomasza z Akwinu 2006, s. 843-847.

Streszczenie: Współczesna psychologia jako nauka często gubi swoje korzenie. Powyższe studium analizuje genezę i pokazuje ewolucyjny postęp głównego obiektu, jakim jest ludzka dusza. Pierwotnie uważano, że jest ona siedzibą wszystkich procesów psychicznych. Przegląd poszczególnych okresów filozofii starożytnej wyraźnie pokazuje, jak stopniowo rozwijała się wiedza na temat stanów charakteryzujących człowieka. Każdy przedstawiciel filozofii greckiej przyczynia się do ogólnej wiedzy o zachowaniu, działaniu i funkcjonowaniu zjawisk czysto ludzkich, takich jak świadomość, autopsychologia, nieśmiertelność duszy. Dzisiejsza psychologia przyjęła je, aby lepiej zrozumieć ludzi i zapewnić odpowiednią pomoc.

Słowa kluczowe: dusza, geneza, filozofia, psychologia, greccy klasycy, procesy umysłowe.